

ТЕКСТОВО-ОБРАЗНА УНІВЕРСАЛІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУЛЬНОСТІ ДУМОВОГО ЕПОСУ

Беценко Т.П. Текстово-образні універсалії думового епосу : структура, семантика, функції : [монографія] / Т.П. Беценко. – Суми : Видавництво СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2008. – 400 с.

Фольклорні тексти залишаються багатим матеріалом для дослідження і на сьогодні, що зумовлено їх здатністю конденсувати етнокультурну інформацію і забезпечувати механізми передачі загальнолюдських норм і моралі від покоління до покоління. Серед різних фольклорних жанрів окреме місце посідають думи. Як самобутнє явище національної культурно-мистецької творчості вони були об'єктом наукової уваги переважно фольклористів, мистецтвознавців, літературознавців, культурологів, історіографів. Мовознавчі розвідки мали здебільшого оглядовий характер. Виняток становить ґрунтовна праця «Мовні особливості українських народних дум» О. Назарука.

У сучасному українському мовознавстві немає монографічних праць, присвячених комплексному аналізу думового епосу як специфічної текстової структури, як одного з яскравих виявів фольклорної культури, визначальними ознаками якої є відтворювально-імпровізаційна природа, епічний словолад. Цю прогалину в лінгвофольклорних студіях, заснованих на логіко-граматичному, когнітивному, психолінгвальному підходах до визначення стильової домінанти думового епосу заповнює рецензована праця Т.П. Беценко.

Осмілюючи феномен мови думового епосу, дослідниця встановила, що характерну ознаку аналізованих творів становлять своєрідні формули – лексичні й синтаксичні повтори, природа яких зумовлена традиціями фольклорного жанру. Такі конструкції кваліфіковані як текстово-образні універсалії.

Термін *текстово-образна універсалія* – авторське надбання, його уведення обґрунтовується ракурсом дослідницького бачення, із позицій якого термін висвітлює актуалізоване значення певної формульної одиниці, її функціональне навантаження. Відповідно під текстово-образною універсалією науковець розуміє таку часто повторювану структурно-змістову єдність слів різної довжини, що функціонує в тексті як структурний компонент твору в ролі композиційної стилістичної одиниці і виступає певним шаблоном – еталоном для позначення відповідних реалій дійсності, ставлення до них мовців (мовного колективу як етноспільноти). Почасти введення терміна можна пояснити прагненням до уточнення поняття формульності як такої, зокрема в лінгвістичному аспекті, що залишається одним із проблемних питань з огляду на паралельне використання в сучасних лінгвопоетичних розвідках низки близьких, але не тотожних термінологічних сполук (як-от: типові / загальні / традиційні / рухливі місця; традиційна / епічна / поетична формула, поетичне кліше, стійкий словесний комплекс, loci communes).

Структура монографії підпорядкована ідеї поступального аспектного розкриття визначеної проблематики: вступний теоретичний розділ готує базис для наступних трьох практичних частин праці, результати яких представлені у висновках дослідження. Розділ I «Теоретичні засади дослідження текстово-образних універсалій думового епосу» присвячений виробленню механізмів аналізу визначеної одиниці. Детально висвітлено проблему тлумачення формульності в мовознавстві, доведено актуальність введення терміна *текстово-образна універсалія*, подано ґрунтовну характеристику пропонуваної категорії (властивості, умови віднесення текстових конструктів до універсалій), встановлено їх зв'язки з іншими лінгвістичними категоріями (як слово-концепт, мовна / текстова універсалія, код, знак-символ, стереотип, кліше, фольклоризм, текстова норма).

Уведення терміна *текстово-образна універсалія* для позначення елементів текстового думового епосу розширило науковий апарат фольклорної текстології у зв'язку з осмисленням типології мовно-образних структур, властивих епічному фольклорному жанру.

Розрізнення мікро- і макроструктур текстово-образних універсалій відкрило специфіку сегментації текстового відрізка як фрагмента думової оповіді, що здійснюється в процесі усномовної фольклорної комунікації. Це дає змогу зрозуміти природу імпровізованого творення фольклорних текстів із власне лінгвістичного погляду.

У Розділі II «Текстово-образні універсалії як репрезентанти часо- і антропопросторового континууму» увага зосереджена на семантичному аспекті осмислення універсалій думового епосу. Із цього ракурсу вони постають важливими тексто- й образотвірними одиницями жанру, здатними репрезентувати – на основі традиційної формульності – цілий світ художньої (історичної, героїчної, соціально-побутової) дійсності, відбивати часопросторові координати й антропохарактеристики думових текстів.

Детальному аналізу підлягали художній хронотоп (універсалії з часовою і просторовою семантикою), а також антропопростір думового епосу (мовно-виражальні конструкції, що побутують для створення образів козаків). Зокрема, для кожної групи встановлено типові структури з урахуванням їх варіантності, подано слова-маркери, типові компоненти для прямої та непрямої номінації, установлено випадки смислового ускладнення значення конструктів, прокоментовано стилеві й стилістичні ресурси текстово-образних універсалій із різною семантикою. Наукова вартість таких спостережень безсумнівна.

Думовий час трактується в монографії як специфічна текстова категорія, що характеризується певними історичними константами описуваних подій і явищ, виражається не стільки за допомогою дієслівної категорії, як на основі загальнотекстового змісту, вертикального контексту. Подієвий час натомість визначено як наявність подій і вчинків героїв, часових констант, що у своїй послідовності творять динаміку думового епосу.

Просторову константу проаналізовано як таку, що увиразнює локалізацію події (не тільки власне місце розгортання, у зв'язку з чим досліджено

текстово-образні універсалії на позначення просторових понять, ландшафту, рельєфу, водного простору, населених пунктів, а й напрямки руху, початкової і кінцевої пункти, що направлено на сприяння динамізму оповіді). Ці дані цінні, але, розглядаючи текстово-образні універсалії з просторовою семантикою, не завадило б подати порівняльний аналіз аналогічних структур в інших фольклорних жанрах. Це розширило б уявлення про специфіку формування усномовної оповіді фольклорної традиції.

Антропопростір схарактеризовано через персонажі дум – представників різних соціальних сфер, цільне місце з-поміж яких відведено козацтву – такі текстово-образні універсалії автором визначено як естетичні знаки української етнокультури. На жаль, у цій частині роботи бракує достатньої кількості прикладів, які б ілюстрували універсальні принципи найменування осіб в епічній народній творчості українців.

У Розділі III «Логіко-граматична класифікація епічних текстово-образних універсалій» представлений логіко-граматичний аспект дослідження, із позицій якого текстово-образні універсалії трактуються як власне будівельний матеріал, за допомогою якого формуються думові тексти. Застосований підхід, спрямований на виявлення особливостей мовного функціонування структур, покладений в основу класифікації: виділено атрибутивні, адвербіальні, субстантивні, вербальні й предикативні універсалії. Кожна з груп аналізується з урахуванням особливостей граматичних характеристик, семантики (і впливу контексту) і функціонального призначення. Для них дослідниця визначила перелік типових моделей, сформованих за загальномовними законами, їх кількість, обсяг, частотність уживання; виявила традиційні маркери розглядуваних груп (національно-культурні символи і міфологеми); установила випадки варіантності універсалій, типові поширювачі структур, види зв'язків між елементами, вплив порядку розміщення компонентів; окреслила особливості інтонаційного оформлення універсалій і їх стилістичні функції.

У роботі доведено, що кожен із різновидів текстово-образних універсалій твориться за існуючими в мові моделями, які є природними, характерними для граматичної системи мови, на основі яких імпровізаційно творилась думова оповідь. Твердження відкриває перспективу в лінгвофольклористиці виокремити когнітивно-граматичний аспект вивчення народнопоетичних текстів для дослідження специфіки їх структурування.

Розділ IV «Стилістичні текстово-образні універсалії. Засоби композиційно-стилістичної організації думових текстів» фокусує увагу на стилістичних ресурсах текстово-образних універсалій. Стилістичні текстові універсалії виділені на основі врахування художньо-естетичної функції конструктів як визначальної для художнього тексту, оскільки граматичні одиниці нерідко стають фактами, що засвідчують стилістичні можливості мови, здатність виступати в ролі експресивно-стилістичних одиниць. Отже, окрім таких характеристик текстових універсалій, як стійкість, закріпленість певного змісту за певною формою, моделлю, у роботі розглянуті їх конотативність, спрямованість на посилення естетичного впливу висловленої думки.

Текстово-образні універсалії проаналізовані як стилістичні засоби, тропи й фігури, а також стилістичні структури, що виступають спеціалізованими мовними одиницями фольклорного стилю. До заслуг дослідниці слід віднести те, що вона вперше звернула увагу на таку характерну ознаку тропів, як їх універсальність.

У праці йдеться про те, що розглядувані універсалії – як такі, що базуються на словесних фігурах і тропях, – можуть накладатися на інші текстові універсалії, бо втілюють інший ракурс дослідницького погляду, в основі якого – образно-функціональний, естетизуючий компонент у структурі текстової універсалії. Як одиниці цього роду прокоментовані тавтологічні структури, перифрази, евфемізми, складні слова, синонімічні й антонімічні повтори, звертання, паралельні структури, визначений їх стилістичний потенціал. Докладно висвітлюються питання постійних епітетів, паралелізму й періоду.

Студії над мовою дум дали підстави авторові монографії стверджувати, що текстово-образним універсаліям як граматичним структурам і водночас як стилістемам притаманна гнучкість, пластичність, властивість трансформуватися, видозмінюватися відповідно до контексту, що визнаємо науково вартісним узагальненням.

Підсумовуючи розглянуте, є всі підстави стверджувати, що запропонований у монографії новий ракурс осмислення сутності мови фольклорного тексту успішно реалізований в аналізі структури, семантики й стилістичних функцій текстово-образних одиниць думового епосу. Праця відзначається логічністю, прозорістю й аргументованістю викладу, стійким теоретичним базисом для розв'язання поставлених дослідницьких завдань, добром показового й переконливого ілюстративного матеріалу з українського думового епосу. Викладене дозволяє зробити висновок, що концепція дослідження Т.П. Беценко і її теоретичні напрацювання становлять суттєвий внесок у розбудову фольклорної текстології. Уважаємо, що рецензована праця стане в нагоді не тільки мовознавцям, а й учителям-словесникам, студентам-філологам при вивченні курсів зі стилістики, лінгвопоетики, лінгвофольклористики, фольклорної текстології.